

Originalni naučni rad
Primljen: 5. 7. 2018.
Prihvaćen: 13. 9. 2018.

UDK: 342.5(497.11)
doi:10.5937/nabepo23-18161

PARLAMENTARNA VLADA U SRBIJI OD 1888. DO 1914. GODINE – IZMEĐU PRAVA I POLITIKE

Ivana Krstić-Mistridželović¹

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

Sažetak: U radu se analiziraju institucije moderne ustavnosti u Kraljevini Srbiji u razdoblju od kada je ona, usvajanjem Ustava od 1888, postala parlamentarna država do Velikog rata, čiji je završetak označio i kraj njenog samostalnog državnopravnog razvitka. Odgovor na ključno pitanje koje se u radu postavlja - kakav je politički režim Srbija imala u tom periodu, zahtevao je, najpre, osvrt na razvoj ideje parlamentarizma u Srbiji, potom analizu nominalnih ustavnih rešenja i njihove primene u vreme kada je Ustav od 1888. bio na snazi, kao i poređenje političkih režima uspostavljenih u prvoj i drugoj fazi primene tog ustava. Zaključci o karakteru tog političkog režima, nesumnjivo, ne bi bili potpuno utemeljeni ukoliko bi se iz diskursa izostavilo razdoblje od 1894. do 1903. godine, tokom kojeg nije bilo uslova za parlamentarnu vladavinu pošto je, umesto suspendovanog Ustava od 1888, podlogu razvitka ustavnosti činio najpre Ustav od 1869, a potom Ustav od 1901. godine. Ustav od 1888, kao jedan od najliberalnijih ustava u Evropi, nesumnjivo je omogućavao da se politički život u Srbiji odvija u skladu sa standardima modernih demokratskih evropskih država onoga doba. S druge strane, nepostojanje izvesnih socijalnih i političkih karakteristika, koje ustavnopravna teorija smatra neophodnim za uspešno funkcionisanje parlamentarizma, bilo je u

¹ ivana.km@kpu.edu.rs

onovremenoj Srbiji ometajući faktor u izgradnji liberalno-demokratskog režima. Upravo je zbog tog, uočenog nesklada zaključak o tome da li je uvođenje institucija moderne države Ustavom od 1888. značilo i uspostavljanje modernog političkog režima u Srbiji u radu utemeljen na analizi ustavnosti i političkih institucija u svetlu odnosa nominalnog i stvarnog.

Ključne reči: Ustav od 1888, političke stranke, skupština, vlada, kralj, parlamentarizam.

Uvod

Donošenjem Ustava od 1888. godine Kraljevina Srbija se i formalnopravno svrstala u red parlamentarnih evropskih država. Parlamentarizam uveden tim ustavom, međutim, umesto da politički život Srbije uvede u mirniji tok, raspriro je stranačke borbe u toj meri da je ugrozio i same temelje države. To je bilo izazvano neusklađenošću pozitivnopravnih ustavnih rešenja i društveno-političkog ambijenta u onovremenoj Srbiji. Upravo je razlika između normativnog i stvarnog, na koju je u vreme ustavne reforme ukazivao i profesor Milovan Milovanović, sekretar Ustavotvornog odbora i redaktor ustavnog teksta (Simović, 2015: 110)², bila razlog suspendovanja tog ustava već 1894. godine, kao što je i umanjivanje te razlike prilikom restauracije tog ustava 1903. godine omogućilo Srbiji da do 1914, kroz parlamentarnu praksu, izgradi sopstveni parlamentarni obrazac.

Radikalna stranka, čije vođstvo još nije bilo spremno da se javno odrekne svog izvornog programa i time izgubi svoju ključnu snagu - sitnoburžoaski element, a koja je kao najjača politička partija u zemlji preuzela kormilo državne uprave primenom parlamentarnog načela, izvršila je silovit udar na sve državne institucije, shvativši dolazak na vlast kao priliku za brže ekonomsko uzdizanje. Pripadnici Liberalne i Napredne stranke su pružali žilav otpor radikalskom istiskivanju s pozicija u državnoj administraciji, koja im je decenijama unazad, u uslovima privredne zaostalosti Srbije, bila osnov materijalne sigurnosti. Otuda su partijske borbe bile izuzetno oštre, a povodom parlamentarnih izbora postajale čak pravi ratovi u kojima se radi postizanja izborne pobede nisu birala sredstva (Krstić-Mistrizdelović, 2017: 7).

Takav odnos političkih stranaka ostavljao je vladaru širok prostor za političku akciju, koja je često prevazilazila ustavne granice monarhove vlasti. Sve

² Milovanović je smatrao da ustavna reforma treba da počiva na institucionalnim rešenjima koja su adekvatna društvenopolitičkom miljeu u Srbiji i protivio se bezrezervnom prihvatanju zapadnjačkih institucija.

je to, ukupno uzev, bilo uzrok političkih turbulencija – državnih udara, ustavnih kriza i sličnih zastoja u funkcionisanju države, koji su ispunjavali politički život u Srbiji sve do 1903. Tada je ustavno pitanje rešeno u jednoj izuzetnoj situaciji, nakon Majskog prevrata, povratkom u život Ustava od 1888, uz izmene koje su odražavale promenjeni odnos snaga političkih stranaka i potiskivanje monarhijskog principa. Uvažavanje društveno-političke realnosti prilikom kreiranja ustavnih rešenja bilo je polazna osnova za iskustveno uobličavanje parlamentarnog modela u Srbiji, što će do 1914. biti i učinjeno.

1. Ideja parlamentarizma u Srbiji – zapadnoevropski obrazac intelektualne elite i državotvornost seljaštva

Misao o parlamentarnoj vladi u Srbiji bila je mnogo starija od njenog normativnog uobličavanja u Ustavu od 1888. Srbija je, naime, tek u poslednjoj četvrtini XIX veka dobila ustav parlamentarne države, ali se klice ideje o parlamentarnoj vladi mogu naći u zahtevima za oživotvorenje narodnog suvereniteta, koji su povremeno iznošeni još u prvoj polovini XIX veka. Iako su u pitanju bili tek zameci, čiji su koreni sezali dublje u prošlost, i koji su u konačnim rezultatima ustaničkih borbi ostali zakržljali, oni su bili sačuvani u patrijarhalno-demokratskoj tradiciji srpskog sela.

Kalemljenje domaćih izdanaka ustavnosti sortama uvezenim iz zapadnoevropskih rasadnika polovinom XIX veka rezultiralo je novim grananjem stabla srpske ustavnosti. Oslonjen na izvorno srpske ideje o narodnom suverenitetu i narodnoj samoupravi, ubaštinjenim u kolektivnom narodnom istorijskom pamćenju, u Srbiji se pod uticajem zapadnjačkog liberalizma uobličava projekat o uvođenju parlamentarne vlade. Iako je formalnopravna završnica dostignutog stepena razvitka na planu ustavnih ideja izostala u ustavnoj reformi izvršenoj nakon ubistva kneza Mihaila, postavljanje skupštine na ustavne osnove omogućilo je da se postepeno, kroz skupštinsku praksu u okvirima predstavničkog sistema uvedenog Namesničkim ustavom od 1869, uobliče moderne ustanove, među kojima i parlamentarna odgovornost vlade.

Nova strujanja evropskih političkih vetrova donela su u Srbiju i seme iz rasadnika doktrine narodnjaštva koje je, bačeno na pogodno tlo ekonomski raslojenog srpskog društva, nabujalo u pokret čija je ogromna snaga dolazila od podrške mase osiromašenih seljaka. Pojava ranog radikalizma, koji se kao politički i društveni program korenitih promena nudio kao alternativa programu umerenih reformi odnosno postepenog prilagođavanja zapadnoevropskih ustanova srpskim prilikama, primorala je pobornike parlamentarnih ustanova iz vlasti i opozicije na čvršće povezivanje i zajedničko istupanje. Za artikulisa-

nje ideja različitih političkih grupa u Srbiji presudna je bila pojava organizovanih političkih stranaka, koje su kao nosioci konkretnih ustavnih programa preuzele ključnu ulogu u političkoj borbi.

Liberalna i Napredna stranka su imale suštinski istu društvenu osnovu – zastupale su interese srpske buržoazije, odnosno njenih različitih slojeva, kojoj je odgovarao parlamentarni sistem kao politički oblik. Iako su imale isti cilj, te dve stranke su se razilazile u načinu postizanja tog cilja. Prema mišljenju liberala, koji su prednost davali procesu „odozdo”, izgradnji državne zgrade na postojećim društveno-ekonomskim temeljima, uvođenje parlamentarizma je trebalo prepustiti samostalnom unutrašnjem razvitku. Naprednjaci su, pak, prednost davali procesu „odozgo”, uvođenju modernih državnih institucija u Srbiji preuzimanjem nekog od postojećih evropskih modela, kome bi se vremenom prilagodilo i samo modernizovano srpsko društvo.

Radikalna stranka, organizovana na najširoj društvenoj osnovi – seljaštvu, istakla je na svojoj političkoj zastavi parole o narodnom suverenitetu i narodnoj samoupravi. Ta su programska načela bila radikalna jer su podrazumevala promenu uspostavljenog državnog sistema, za razliku od programskih ciljeva Liberalne i Napredne stranke čije je ostvarenje bilo moguće u njegovim okvirima. Svojim programom, koji su i buržoaske stranke na vlasti ali i vladalac okarakterisali kao revolucionaran i anarhičan, Radikalna stranka se učinila ne samo nepodobnom za učešće u vlasti već i opasnom za vladajući režim. Suzbijanje radikalnih ideja, s ciljem uklapanja najjače političke stranke u zemlji u model prihvatljiv za vladajući režim, prerاسlo je u otvorenu borbu kada je sam vladalac skinuo rukavice i preuzeo ulogu predvodnika u obračunu s Radikalnom strankom. Slamanjem radikalizma u Timočkoj buni Radikalna stranka je pretvorena u državotvornu partiju, što je otvorilo put uvođenju parlamentarnog sistema u Srbiji, ali je konačna odluka o tome pripadala kruni. Procenivši da je pre ustavne reforme na parlamentarnoj osnovi nužno proveriti ponašanje Radikalne stranke na vlasti, kralj Milan je u razdoblju od nekoliko godina ispitivao granice njene političke savitljivosti. Pošto je vođstvo Radikalne stranke pokazalo dovoljno spremnosti za programska odstupanja radi dolaska na vlast, moglo se pristupiti kompromisnoj ustavnoj reformi.

Kompromisnim načinom ustavne promene obezbeđivala se isto takva sadržina ustava, čime se osiguravalo da se u postojećoj društveno-političkoj stvarnosti Srbije parlamentarni sistem ne pretvori u neograničenu vladavinu najjače stranke. Tek kada je postignut ustavni kompromis o meri i domašaju parlamentarizma, Srbija je sa svojim ustavom mogla stati u red parlamentarnih evropskih država. Sva ta nastojanja da se, pre ustavnog normiranja, parlamentarni sistem kao novi politički oblik za Srbiju osposobi za život, međutim, nisu dala željene rezultate.

Parlamentarizam predviđen najslobodumnijim srpskim ustavom naišao je tokom svoje prve primene na mnogobrojne teškoće, izazvane nepostojanjem demokratske političke kulture i razvijene parlamentarne prakse, narušavanjem ravnoteže između legislative i egzekutive zbog dominacije jedne političke stranke i nespremnošću vladaoca da poštuje osnovna ustavna načela. Implementacija parlamentarizma u takvim društveno-političkim uslovima morala je dovesti do izvitoperavanja načela i institucija parlamentarnog sistema, do ozbiljnih teškoća u funkcionisanju vlasti, pa čak i do obesmišljavanja parlamentarne ideje.

Posmatran na čisto institucionalnom planu, usvojeni parlamentarni model predstavljao je dobru polaznu osnovu za uspostavljanje stabilnog političkog sistema, ali je postojanje suštinskih ograničenja srpskog parlamentarnog iskustva u prvom pokušaju implementacije učinilo i sam model potpuno neupotrebljivim, kao što je prevazilaženje pojedinih ograničenja omogućilo da drugi pokušaj implementacije tog modela ipak bude uspješniji. Teorijsko insistiranje na izvornoj i neraskidivoj vezanosti parlamentarizma za liberalizam i na njegovoj demokratskoj sadržini u ravni praktične primene, znači da je njegovo uspostavljanje moguće samo u demokratskom, građanskom društvu sa usvojenim liberalnim političkim režimom. Organska povezanost parlamentarizma sa ideologijom liberalizma podrazumeva da ovaj oblik predstavničkog sistema, zasnovan na načelu podele vlasti, može uspešno da funkcioniše u praksi tek uz uvažavanje načela individualizma i političkog pluralizma. Nepostojanje tih pretpostavki u Srbiji u poslednjoj deceniji XIX veka ključni je razlog neuspeha parlamentarizma, dok je njihova nedovoljna utemeljenost početkom XX veka bila najslabija tačka srpskog parlamentarizma.

U vreme donošenja Ustava od 1888, liberalna tradicija u Srbiji je bila veoma slaba, baš kao što su bili slabi i izgledi za prihvatanje liberalne ideologije u srpskom društvu čije je građanstvo bilo u začetku. Političke partije nastale pre prerastanja patrijarhalno-agrarnog društva u građansko društvo oslanjale su se na podršku prilično neprosvećenog seljaštva, koje je u svojoj političkoj svesti baštinilo ideje egalitarizma i kolektivizma. Društvo u kome je ideja individualne slobode bila tek u povelju karakterisali su nedostatak političke tolerancije i neuvažavanje manjine. Uvođenje parlamentarnih institucija u situaciji nepostojanja političkog pluralizma pretvaralo je stranačke borbe u međusobne partijske ratove u kojima se nisu birala sredstva obračuna. Oštrina tih sukoba je naročito dolazila do izražaja u izbornim borbama, obeleženim kršenjem načela slobode izbora, pre svega od strane vladajuće stranke, koja je korišćenjem svojih pozicija u izborima obezbeđivala opstanak na vlasti.

2. Parlamentarna vlada pod namesništvom – liberali brane parlamentarni princip od otelotvorenja radikalskog načela partijske države

Nakon abdikacije kralja Milana Obrenovića 22. februara 1889, vršenje kraljevske vlasti povereno je tročlanom namesništvu do punoletstva kralja Aleksandra. Namesnici su, u skladu s parlamentarnim ustavnim načelom, upravu zemljom poverili najjačoj političkoj partiji i već 23. februara obrazovana je radikalska vlada pod predsedništvom Save Grujića. Izbori za vanrednu Narodnu skupštinu, Ustavom određeni za 14. septembar 1889, bili su veoma značajni jer je ta skupština, prema prelaznim ustavnim naređenjima, bila nadležna za donošenje tzv. organskih zakona. Sadržina tih, osnovnih političkih zakona presudno je uticala na primenu ustavom propisanog parlamentarnog sistema.

Imajući u vidu značaj tih izbora, razumljivo je zašto radikalska vlada ništa nije želela da prepusti slučaju. Pošto u pripremama i sprovođenju izbora nije mogla da radi s nasleđenim činovničkim aparatom, sastavljenim mahom od naprednjaka, vlada je odmah po dolasku na upravu počela s prečišćavanjem činovništva. Radikalni ministri, svaki u svom resoru, zamenjivali su naprednjake radikalima, često uopšte ne vodeći računa o tome da li novopostavljeni činovnici imaju propisane kvalifikacije za određene položaje u državnoj službi. Zbacivanje činovnika naprednjaci su u svom glasilu opisali rečima: „Šest radikalnih ministara (g. vojnog isključujemo) zametnuli na rame svaki po ogromnu metletinu, pa zaredili svaki po svojoj struci [...] seva, Bože, metla, ne da oka otvoriti, diže se prašina, stoji dreka činovnika, izleću kačkete, izleću cilindri, izleću šeširi, perjaju crni kaputi, seva pusti činovnik kao da ih je kuga okupila” (Prečišćavanje činovništva, 1889: 39).

Sa zahuktavanjem izborne kampanje pojačane su partijske agitacije. Radikali su pokazali veliki stepen „partizanstva” – maksimalno su koristili svoje novostečene činovničke pozicije da bi svojoj stranci osigurali što povoljniji izborni rezultat, (ni)malo mareći za svoje činovničke dužnosti. U tome su prednjačili policijski činovnici, koji su okupirani posvednevnim izbornim agitacijama, prema mišljenju naprednjaka iznetim u *Videlu* (19. april 1889) potpuno zaboravili na tek položenu činovničku zakletvu³. O radikalskom poimanju izborne utakmice s pozicija vlasti najbolje svedoče događaji od 14. i 15. maja 1889, kada je dvodnevni linč naprednjaka okupljenih na velikom partijskom

3 Novi policijski kapetani išli su od opštine do opštine radi agitacije, dok su na svakodnevna paljenja kuća onih koji nisu članovi radikalne stranke reagovali slanjem „po kojeg pisarčića”, koji „pogleda i vrati se natrag”, primetili su naprednjaci. Zaštita političkih protivnika, prema njihovoj oceni, bila je „po radikalnom programu strogo zabranjena”. Zaključak da u Srbiji vlada jedno „bolesno stanje”, bez obzira na gorčinu koju su naprednjaci morali osećati zbog istiskivanja sa svojih pozicija, nije bio daleko od istine.

zboru u prestonici okončan tek intervencijom vojske na zahtev namesnika. Progon naprednjaka u unutrašnjosti naveo je stranku da obustavi dalji rad, uz zaključak da „ljudi su postali zveri” (Živanović, 1924: 34)⁴.

Pošto je i uloga opštinskih samoupravnih organa u izbornom procesu bila znatna, na udaru radikala su se našle i opštinske uprave. S ciljem postizanja što povoljnijeg izbornog ishoda, radikali su zbacivali liberalske i naprednjačke seoske kmetove, predsednike opština i članove opštinskih odbora i na njihova mesta dovodili svoje pristalice. Na taj način su osigurali stranačku kontrolu u važnim izbornim radnjama – sastavljanju biračkih spiskova, izdavanju biračkih karata, izboru članova biračkog odbora iz reda članova opštinskog odbora, kao i mogućnosti da u slučaju sprečenosti predsednika biračkog odbora tu funkciju obavlja predsednik opštine ili njegov zamenik.

Kada je Državni odbor objavio pregled broja poslanika pojedinih okruga i spisak predsednika i članova biračkih odbora, radikalski ministri, želeći da obezbede izbornu pobjedu, uputili su mnogobrojne raspise i naredbe potčinjenom činovništvu. U tome je prednjačio ministar unutrašnjih dela, opomenuvši u nekoliko navrata podređena načelstva da činovnike određene za članove biračkih odbora blagovremeno upute u dotična biračka mesta. Koliko su radikali vodili računa o svim detaljima izbornog procesa svedoči i raspis ministra finansija, koji je smatrao potrebnim da podseti predsednike biračkih odbora da članovima tih odbora izdaju uverenja radi naplate dnevnica i putnih troškova na osnovu člana 96 Privremenog izbornog reda.

Nakon izlaska naprednjaka iz izborne utakmice, liberali, koji su do tada bili ključni, ostali su i jedini protivnici radikala. Okosnica žive agitacije liberala na stranačkim zborovima i u štampi bila je kritika izborne kampanje radikalske vlade, za koju, prema njihovom mišljenju, nije bilo nikakvog opravdanja. Uvažavajući nameru stranke na vlasti da svoj položaj na državnoj upravi iskoristi da većinu koju nema u narodu stvori izborima, liberali su zamerili radikalnoj stranci, koja se stalno razmetala svojom većinom u narodu, što „silom vlasti razdaje državne službe svojim partizanima, ne bi li pomoću njih kako izmajstorisala sebi većinu” (Priprema izbora, 1889)⁵.

Na takve i slične pronicljive primedbe političkih protivnika radikali se nisu obazirali, smatrajući da će „nova era”, zasnovana na njihovom delu – Ustavu od 1888, dati praktične plodove samo ako vlast trajno ostane u rukama Radikalne stranke. To je, prema njihovom poimanju, bila jedina garancija za sprovođenje reformi u duhu radikalskog programa. Radikalsko shvatanje parlamentarnog

⁴ Na dan seoske slave u Lisoviću 1. juna ubijen je učitelj Jovan Janković, naprednjak. Presudom Suda okruga beogradskog ubistvo je kvalifikovano kao politički motivisano.

⁵ Zahvaljujući „našoj izbornoj prošlosti”, kažu liberali, „više niko ne veruje u slobodu izbora”, osuđujući radikalnu stranku koja se hvali „da je sav narod na njenoj strani, a upotrebljuje sva mogućna sredstva, i zakonita i nezakonita, samo da što više upiše u svoj tevtar?”

režima, koji je trebalo ostvariti pod Ustavom od 1888, najjasnije je formulisao šef stranke Nikola Pašić. U svojim govorima držanim neposredno po povratku iz emigracije Pašić je isticao da Radikalna stranka, koja je vodila mučeničku „dvadesetogodišnju borbu” protiv liberala i naprednjaka, „za uvađanje parlamentarne vladavine” ne sme dopustiti da njeni protivnici ponovo dođu na vlast, jer ako se „nova era poveri kojoj protivnoj stranci, onda će ona izdahnuti u njenom zagrljaju” i time će sve ostvareno propasti (Pašić, 1995: 319-333)⁶. Percipirajući dve manjinske stranke kao neprijatelje, Radikalna stranka je morala i parlamentarni život razumeti kao međustranački rat koji zahteva stalni oprez. Upozorenja s vrha stranke disciplinovane radikalske mase su ozbiljno shvatile i dosledno nastojale da otklone sve što bi moglo ugroziti jasno definisan partijski praktično-politički cilj: osvajanje i trajno zadržavanje sveukupne državne vlasti u rukama radikala. Stranački protivnici, liberali i naročito naprednjaci, bili su na sve moguće načine terorisani. Nulta tolerancija prema opoziciji, ma kako neznatna ona bila, navodi na zaključak da su radikali razumeli parlamentarizam ne samo kao homogenu partijsku vladu već i kao partijsku državu (Jovanović, 1929: 226-228)⁷.

U takvoj situaciji, izborni rezultat nije mogao biti nepovoljan za Radikalnu stranku. Dobijajući na skupštinskim izborima 1889. i 1890. godine preko 80% od ukupnog broja glasova, radikali su imali ogromnu većinu u skupštini. U vanrednoj skupštini, proizašoj iz izbora od 14. septembra 1889, od 117 poslaničkih mandata liberalima je pripalo svega 15 a radikalima 112 mandata, dok su u prvoj redovnoj skupštini pod novim Ustavom, proizašoj iz izbora od 14. septembra 1890, radikali imali 100, liberali 17 poslanika a naprednjaci jednog poslanika.

Idiličan odnos vlade i skupštine, kakav bi se mogao očekivati s obzirom na to da su oba ta ustavna činioca bila istog stranačkog sastava, nije, međutim, bio ostvaren. Harmoniju je narušavala nedisciplinovanost radikalskih poslanika prema svojim ministrima, čiji su uzroci bili dvojaki: spoljašnji i unutrašnji. Spoljašnji razlog je bio aktivna uloga dvora, koji je preko namesništva presudno uticao na lični sastav vlade, iako je ona, po svom stranačkom obeležju, bila većinska. Aktivno učešće dvora u sastavljanju vlade, uz priznavanje vlasti najjače, Radikalne stranke, davalo je parlamentarnom sistemu dualistički karakter – vlada nije bila u punoj meri izraz volje skupštinske većine. Ostavljanje šefa stranke izvan vlade imalo je za posledicu nedovoljno jedinstvo samih ministara i slabljenje njene pozicije u skupštini. Unutrašnji razlog je bila činjenica da je i sam šef Radikalne stranke, Nikola Pašić, koji se morao zadovoljiti ulogom predsednika skupštine, upućivao radikalski poslanički klub na

6 Govori Nikole Pašića u Smederevu 9. marta 1889. godine i na glavnom zboru radikalne stranke u Nišu 28. maja 1889.

7 „Cela radikalna stranka pela se snagom velikog vala na visinu vladajuće klase... za neradikale je bilo u državi mesta samo kao za građane drugoga reda.”

protivljenje vladi ako ova ne bi sledila utvrđenu politiku stranke. Ogroman autoritet koji je uživao u stranci omogućavao je Pašiću da svojim ponašanjem jasno stavi do znanja da je preduslov „mira” između skupštine i vlade njegov dolazak za premijera.

Početakom 1891. godine Pašić je došao na položaj predsednika vlade i od njega se očekivalo da, umirivanjem unutarstranačkih trvenja, ojača radikalni kabinet prema skupštini. Pašićeva vlada je početkom 1892. godine, saglasno s namesništvom, rešila političku krizu stvorenu svađom kraljevih roditelja: kralj Milan se uz znatnu novčanu nadoknadu odrekao srpskog državljanstva i prava povratka u Srbiju bez pristanka skupštine (izuzev u slučaju svoje bolesti), dok je kraljica Natalija proterana iz zemlje.

Sloga radikalne vlade i namesništva potrajala je tek do leta 1892, kada je povodom smrti namesnika Koste Protića i izbora trećeg namesnika nastao otvoren sukob. Prema članu 62 Ustava, izbor namesnika imala je izvršiti skupština. Ristić je kao prvi namesnik prihvatao da novi namesnik bude iz redova radikala, uz rezerve u pogledu ličnosti, dok je drugi namesnik Belimarković bio poznat po svojoj netrpeljivosti prema radikalima. Nakon neuspešnih pokušaja da dozna ko će biti radikalni kandidat za namesnika, Ristić je počeo sondiranje na strani liberala, ispitujući kakav bi se uspeh mogao postići na novim skupštinskim izborima ako bi ih sprovela liberalska vlada. Radikalna vlada, pak, braneći skupštinsko pravo, uslovlila je svoj ostanak na upravi ispunjenjem zahteva za sazivom vanredne skupštine radi rešenja trgovinskog ugovora s Austrougarskom i izbora trećeg namesnika. Krnje namesništvo je iskoristilo priliku koju su mu pružili sami radikali i uvaživši ostavku radikalne vlade državnu upravu poverilo liberalnoj stranci. Manjinska vlada Jovana Avakumovića je započela obimne pripreme skupštinskih izbora zakazanih za 25. februar 1893, na kojima je uz ogroman policijski pritisak ostvarila znatan uspeh, zadobivši polovinu poslaničkih mandata.

Za izvršenu političku promenu morale su se u javnosti pravdati i Liberalna i Radikalna stranka. Liberali su svoj neparlamentarni dolazak na vlast pravdali potrebom da se zaštite „temelji političke zgrade”, ugroženi parlamentarnim režimom kakav su zaveli radikali. Kritikujući kasnije u parlamentu preuzimanje vlasti liberala koji nisu uživali podršku većine naroda, radikali će reći da je tim postupkom udaren „prvi glogov kolac” Ustavu od 1888. (*Stenografske beleške*, 1907: 160-161)⁸. Činjenica je, međutim, da su radikali doprineli dolasku Liberalne stranke na upravu. Sigurno uz podršku većine naroda, sa svojim oreolom stranke-borca za narodna prava, upravo je radikalno vođstvo liberalima odškrinulo vrata vlasti. Krnjem namesništvu ostalo je samo da ih širom otvori, što je ono i učinilo.

⁸ Govor Nastasa Petrovića u Skupštini 15. oktobra 1905.

Reperkusije izvršene promene, ispostaviće se, bile su dalekosežnije od međusobnih odnosa političkih partija. Stranačko poigravanje s parlamentarnim režimom u prisustvu vladaoca sa izraženom autoritarnom crtom imalo je ozbiljne posledice za samu ustavnost. Prvi redovni sastanak skupštine proizašle iz februarskih izbora bio je ujedno i njen poslednji sastanak. Naredni zakazani skupštinski sastanak nije održan zbog državnog udara kralja Aleksandra Obrenovića.

3. Poigravanje kralja s ustavnošću – državni udari, povratak na pozicije Ustava od 1869. i lični režim

Instruiran od strane svoga oca, bivšeg kralja Milana, kralj Aleksandar se 1. aprila 1893. proglasio punoletnim pre vremena i preuzeo vršenje kraljevske vlasti. Političke stranke su se odnosile različito prema tom događaju, u zavisnosti od posledica državnog udara za interese društvenih slojeva koje su zastupale. Zbačeni s vlasti i istisnuti iz svojih ekonomskih pozicija, liberali su osudili prvoaprilski dešavanja, ocenivši da je Srbija dovedena u „bezustavno stanje”. Naprednjaci, kao stranka koja je u to vreme bila u raspadanju, pokazivali su umereno zadovoljstvo, nadajući se da će im se preko dvora ukazati prilika za ponovni dolazak na vlast i ekonomsko oživljavanje. Imajući u izgledu povratak na vlast, Radikalna stranka je najzad pokazala spremnost na ustupke ozbiljnije i od onih na koje je bila primorana u ustavnoj reformi 1888. Opredivši se za strategiju kompromisa s krunom, radikali su otvoreno pozdravili državni udar i zauzvrat dobili vladu. Ispostavilo se da je kompromisno vođstvo radikala bilo spremno da radi vlasti bespogovorno prihvati novo lomljenje stranke, koje je kralj Milan bio otpočeo još Timočkom bunom 1883. godine. Vrh stranke, koja je u svom izvornom programu kao osnovni postulat imala načelo narodne suverenosti, otvoreno je pozdravio monarhov državni udar! Ni kraljeva odluka o amnestiji liberalskih ministara, optuženih pred sudom zbog povrede Ustava i Izbornog zakona pri izborima od 25. februara 1893. godine, sasvim očekivano nije izazvala nikakvu reakciju vođa radikala.

Svu težinu svog novog položaja, međutim, Radikalna stranka je osetila već naredne godine, kada je partijsko jedinstvo stavljeno na probu novim državnim udarom kralja Aleksandra. Popustljivost kompromisnog vođstva radikala, iskazana u prećutnom pristanku na ukidanje Ustava od 1888. i povratak u život Namesničkog ustava, a potom i na obrazovanje naprednjačke vlade, ipak nije dovela do cepanja Radikalne stranke jer je proces usredotočenja vlasti u glavnom odboru partije, odnosno u ličnosti Nikole Pašića, već bio dovršen. Dovoljno iskusan da zna da bi bilo kakav otvoren sukob s dvorom samo dodatno udaljio stranku od vlasti, Pašić je oćutao i tumačenje uzroka državnog

udara od 9. maja 1894. od strane predsednika naprednjačke vlade, koji je radikalima u greh pripisao i gaženje i obesvećivanje Ustava.

Do novog slabljenja radikalske i jačanja konzervativne opcije došlo je u periodu tzv. neutralnih vlada, koji je počeo obrazovanjem Simićevog kabineta krajem 1896. godine. Prema kraljevoj zamisli, vanstranačke vlade su imale da vrate zemlju na kolosek mirnog i pravilnog ustavnog razvitka nakon razdoblja u kome su ustavnost remetili stalne trzavice i potresi izazvani nemilosrdnim partijskim borbama. Odluka Radikalne stranke da podrži Simićevu vladu praktično je značila prihvatanje ranije izuzetno žestoko kritikovanog Namešničkog ustava. Time je s dnevnog reda skinuto i pitanje revizije Ustava od 1869, pokrenuto za vreme naprednjačke Novakovićeve vlade ustavnim projektom koji je sadržinski stajao između naprednjačkog Nacrta iz 1883. i Ustava od 1888. Vođstvo Radikalne stranke ponovo je programske ciljeve podredilo praktično-političkom cilju, pokazavši spremnost da u zadobijanju poverenja dvora, koje joj je otvaralo put ka vlasti, žrtvuje i osnovna načela stranke.

Protivzakoniti povratak u zemlju bivšeg kralja Milana i njegovo postavljenje na mesto komandanta aktivne vojske 1897. godine bili su novi test za Radikalnu stranku. Pod uticajem svoga oca, kralj Aleksandar je prešao na neprikriiveni lični režim, koji je podrazumevao oproštaj od parlamentarizma i stranačkog života. Reafirmacija Mihailovih ideja prosvetljenog apsolutizma – kulturno uzdizanje primitivnog naroda i privredno unapređenje zemlje kao preduslov liberalizacije političkog života, vratila je radikalnu partiju na pozicije antidinastičke i antidržavne stranke. Vođeno iskustvom Timočke bune, radikalsko vođstvo nije htelo da rizikuje, tako da je izbegavalo svaku aktivnost koja bi ga mogla dovesti do ponovnog proživljavanja slične stranačke golgote. Vođen istim tim iskustvom, međutim, ekskralj Milan, pomaljavajući se iza svog sina, tražio je novi povod da Radikalnu stranku uopšte, a posebno Nikolu Pašića politički sahrani jednom zavek. Za to mu je poslužio neuspeli Ivanjdanski atentat 1899, zbog kojeg su bez ikakvih dokaza o krivici Radikalne stranke njeni prvaci završili pred prekim sudom. Suočen s mogućnošću da bude osuđen na smrt, Pašić je u svom pokajničkom obraćanju na sudu izjavio da je trebalo da raspusti stranku zbog njenog buntovničkog rada. Takvo držanje vođe radikalnoga srozalo je njegov politički autoritet i dovelo do jasnijeg podvajanja unutar stranke već postojeće struje tzv. beskompromisnih radikala, koja će se kasnije i formalno organizovati kao zasebna politička partija.

Nakon veridbe s Dragom Mašin koja je u javnosti bila veoma loše primljena, kralj je uspeo da svoj ugled donekle popravi pomilovanjem osuđenih radikala i objavom da će kraljevskom paru kumovati ruski car. Smrt bivšeg kralja Milana i pojačani ruski pritisak na kralja Aleksandra da se sporazume s radikalima reaktualizovali su pitanje ustavne promene. Politički temelj Ustava iz aprila 1901. godine bila je „fuzija” – sporazum vođstva Radikalne stranke s

naprednjačkim političarima o zajedničkoj vladi uz pokroviteljstvo kralja, koji je, smatrajući oktroisanje ustava legitimnim načinom ustavne promene, tako obezbedio pristanak radikala na novi državni udar. Radikali su za svoje učešće u izvršenoj ustavnoj promeni i pristajanje na naprednjačke ustavne koncepcije javnosti nudili najrazličitija opravdanja – od isticanja prednosti dvodomog sistema, preko kritikovanja skupštinske premoći nad izvršnom vlašću ustanovljene Ustavom od 1888, do otvorenog odobravanja državnog udara kao načina ustavne promene (Prodanović, 1936: 400)⁹.

Ustav od 1901. i naprednjačko-radikalni režim bili su višestruko značajni za dalji ustavni razvitak u Srbiji. Kompromisno vođstvo Radikalne stranke, koje je 1888. godine radi dolaska na vlast pristalo na kvalifikovane poslanike, pristalo je 1901. godine i na gornji dom radi odbrane stečenih pozicija.¹⁰ Prihvatanje ustavnih koncepcija Napredne stranke, u okviru kojih je dvodomi sistem imao značajno mesto, ostaće trajno opredeljenje kompromisnih radikala. To su potvrdili najpre svojim držanjem nakon vaspostavljanja ličnog monarhorežima 1902, a potom i u situaciji stvorenoj Majskim prevratom 1903, kada se nisu vratili Ustavu od 1888, već su ostali na pozicijama Ustava od 1901. Napuštanjem ustanove velike narodne skupštine, Pašićevi radikali su se konačno javno odrekli načela narodne suverenosti i pristali uz naprednjake koji su to načelo oduvek osporavali, dok su se u pogledu političkih sloboda, svedenih 1901. godine na zahtev za pravnu sigurnost, svrstali uz svoje naprednjačke partnere koji su daleko zaostajali za nekadašnjim liberalizmom Napredne stranke.

Velika programska bliskost dveju stranaka u vreme oktroisanja ustava i zajednička vlada s naprednjačkom partijom kao simbolom antiradikalizma ostavila je trajne posledice na Radikalnu stranku. Iako je formalno stranačko jedinstvo očuvano do 1904, kompromis koji je Pašić učinio 1901. odrekavši se, u ime vlasti, svih osnovnih načela Radikalne stranke, doveo je do cepanja stranke – radikali koji su podržavali Pašića nazivaju se od tada stari radikali, dok se radikali koji su odbili sporazum s naprednjacima zovu samostalci. Pašićeve radikale su samostalci nazivali „fuzionašima”, želeći da ih tim, optužujućim nazivom politički diskvalifikuju, dok je staroradikalno vođstvo osetilo svu težinu saveza s naprednjacima – „mrtvačkog zagrljaja”, već u početku skupštinskog rada (Živanović, 1925: 246).

Kraljev pokušaj da optužbama samostalaca za antidinastičnost suzbije njihovo opoziciono delovanje nije sprečio dalje urušavanje jedinstva i ugleda Radikalne stranke. Radikalni naraštaj i velika većina stranačke inteligenci-

⁹ Jedan od glavnih radikalnih teoretičara, već pomenuti Milovan Milovanović, razviće tim povodom, naravno sa stanovišta stranačkih interesa, čitavu teoriju o „dobrim” i „rdavim” državnim udarima.

¹⁰ Pašić je odmah po oktroisanju Ustava postao senator i to ne narodnim izborom već postavljenjem od strane kralja.

je, koja je već duže vreme bila nezadovoljna Pašićevim oportunističkim u politici, dobili su 1901. godine novi podsticaj za samostalnije delovanje na temelju izvornog programa Radikalne stranke. Taj povratak idejnim korenima na kojima je Radikalna stranka nekada mobilisala široke mase naroda bio je opravdan imajući u vidu da se socijalni milje u Srbiji nije bitno promenio. Isticanje programa „radikalne demokratije”, koju su samostalci poistovećivali s punom narodnom samoupravom i egalitarizmom, značilo je zalaganje za izvorni državni ideal Radikalne stranke: „seljačka država” bez birokratije i velikih društvenih razlika (Popović-Obradović, 1998: 92). Nastojeći da za svoje ideje pridobiju širu podršku radikalskog članstva, samostalci su 1902. pokrenuli politički list *Odjek*, koji je njihovom opozicionom skupštinskom delovanju davao teorijsku podlogu. Prema njihovom mišljenju, najpreči je bio „moralni preobražaj” – stvaranje nove generacije karakternih i svesnih javnih radnika, a potom ustavna reforma na načelima izvornog radikalnog programa i Nacrta ustava Radikalne stranke iz vremena pre Timočke bune. Razrađujući ustavni program, međutim, samostalci su čvrsto stali na pozicije Ustava od 1888, previđajući njegovu ideološku neusklađenost s izvornim programom iz 1881. i ustavnim Nacrtom stranke iz 1883.

Sa ambicijom da se na političkoj sceni profilisu kao pravi zastupnici radikalno-demokratske opcije, samostalci su u ustavnom pitanju imali prilično dodirnih tačaka s liberalima, koji su kao odlučni protivnici Ustava od 1901. bili ozbiljna opozicija fuzionaškom režimu. Udaljavanje od dugogodišnje monarhističke i nedemokratske politike stranke i približavanje izvornom srpskom liberalizmu učinilo je liberale važnim delom borbene liberalno-demokratske grupacije, koja je oponirala radikalsko-naprednjačkoj grupaciji i njenom državnompravnom programu, svojevrsnoj mešavini liberalnih i konzervativnih političkih načela. Liberalno-demokratskoj opciji, kako će se pokazati, ipak je nedostajala snaga da bi odnela prevagu nad staroradikalima, koji su nakon kratkotrajnog povlačenja posle Majskog prevrata postali ključni korisnici novostvorenog stanja.

4. Drugi život Ustava od 1888 – proces evropeizacije Srbije kao okvir uobličavanja specifičnog parlamentarnog modela

Opšte nezadovoljstvo ličnim režimom kralja Aleksandra rezultiralo je Majskim prevratom. U noći između 28. i 29. maja 1903. godine, u oficirskoj zaveri ubijeni su kralj Aleksandar i kraljica Draga, a dinastija Obrenović je ugašena. Ostavši bez kralja, Srbija se našla u neustavnom stanju, koje je prevaziđeno

obrazovanjem privremene vlade i sazivanjem narodnog predstavništva radi izbora novog kralja i rešenja ustavnog pitanja uz presudan uticaj zaverenika. Za novog kralja je izabran Petar Karađorđević, koga su oficiri-zaverenici već u noći prevrata izvikali za kralja, dok je ustavno pitanje rešeno povratkom u život Ustava od 1888, za koji su se zalagali liberali i samostalci bliski zaverenicima (Krstić-Mistridželović, 2015: 261-281).

Staroradikali, imajući većinu u oba doma narodnog predstavništva, nisu bili zadovoljni što je i prilikom sastavljanja „revolucionarne” vlade i prilikom rešavanja ustavnog pitanja prevagnuo politički autoritet koji su samostalci i liberali crpili iz svojih veza sa zaverenicima. Primorani da se odreknu Ustava od 1901, oni su uspeli da izmenama učinjenim u Ustavu od 1888. izborni sistem izuzetno visoke proporcionalnosti zamene onim izrazito niske proporcionalnosti. Stvarnim ukidanjem principa srazmernog predstavništva, koji je nominalno opstao, promenjena je jedna od najvažnijih pravnih pretpostavki parlamentarne vlade. Izborni sistem je znatno povlašćivao najjaču stranku i koncept homogene vlade, koji se u postojećim partijsko-političkim okolnostima u zemlji sukobljavao sa uvreženim uverenjem da je koalicija optimalan oblik vlade, a koje je podsticalo izborne sporazume. Tako je dilema homogena ili koaliciona vlada bila okosnica parlamentarnih sukoba do kraja samostalnog državnopravnog razvitka Srbije.

Kada je i prilikom obrazovanja prve redovne vlade pod novim ustavom parlamentarni princip potisnut pod uticajem zaverenika, staroradikali su u skupštini postavili pitanje vladine većine tražeći njenu rekonstrukciju. Saglasivši se s tim da primenu parlamentarnog načela ne treba odlagati, samostalci su predložili raspuštanje skupštine i raspisivanje novih izbora. Vlada je usvojila gledište samostalaca i raspisala skupštinske izbore za septembar 1903, ali je kralj ispunio i zahtev staroradikalata time što je samo mesec dana pred izbore u vladu uveo četvoricu starih radikala.

Nakon izbora na kojima su dobili ogromnu većinu, radikali su obnovili stranačko jedinstvo i obrazovali novu vladu. Položaj radikalske vlade u skupštini nije bio siguran jer je skupštinska većina bila prilično neizdiferencirana – iako su imali zajednički poslanički klub, samostalci i stari radikali su se izjašnjavali za ili protiv vladinih predloga uglavnom prema svom ličnom uverenju. Pošto pokušaj da se položaj vlade prema skupštini ojača i da se skupštinska većina disciplinuje uvođenjem u vladu ljudi s velikim političkim autoritetom nije uspeo, skupštinske sednice su odložene.

U skupštini koja se ponovo sastala 1. novembra 1904. došlo je do jasnijeg podvajanja u vladajućoj stranci. Neslaganje samostalskih i radikalskih ministara o pitanjima naoružanja i izgradnje železnica, a potom i njihovo razilaženje u pogledu Predloga zakona o javnoj bezbednosti, prenelo se i u skupštinu. Samostalski poslanici su odobrili stav svojih ministara koji su se

protivili predlogu staroradikalskog ministra unutrašnjih dela Stojana Protića o upotrebi vojske za suzbijanje nereda i bez izuzetka glasali protiv pomenutog predloženog člana zakona o javnoj bezbednosti (Krstić-Mistridželović, 2007: 167). Radikali su pokušali da spasu jedinstvo stranke zakazivanjem zajedničke sednice dveju radikalskih frakcija, ali je taj pokušaj propao jer su samostalci obrazovali zaseban poslanički klub, koji je izjavio da je jedinstvo Radikalne stranke nemoguće. Samostalna radikalna stranka se i formalno organizovala usvajanjem Statuta i Programa 1904. godine, čime je konačno dovršen proces cepanja Radikalne stranke započet još u vreme Timočke bune.

Samostalci su obrazovali svoju homogenu vladu 1905. godine pošto je Pašićev kabinet odstupio, odbivši kraljev predlog o obrazovanju koalicione vlade sa samostalcima umesto traženog raspuštanja skupštine koja nije htela da odobri zajam za naoružanje. To je u razdoblju drugog života Ustava od 1888. bio jedini put da je kralj mandat za sprovođenje izbora poverio jednoj manjinskoj stranci. Samostalska vlada, koja je sa samo jednim poslanikom većine u skupštini bila u teškom položaju, odstupila je zbog nemogućnosti da reši zavereničko pitanje, tj. da iz državne službe ukloni učesnike prevrata iz 1903. godine, što je bio uslov za obnovu diplomatskih odnosa sa Engleskom.

Nova, homogena radikalna vlada rešila se zaverenika njihovim penzionisanjem 1906. godine i na skupštinskim izborima, uz ogroman pritisak opštinskih i policijskih vlasti, obezbedila sebi većinu. Pošto se s policijskim nasiljem nastavilo i posle izbora, samostalci su u maju 1907. povelili opstrukciju u skupštini, zbog čega je Pašić bio primoran da žrtvuje ministra unutrašnjih poslova Protića. Vaspostavljeni red u parlamentarnom radu bio je kratkog veka. Vlada koja je u jesen 1907. na ulasku u skupštinu dočekana povikom „Dole s ubicom!”, koji se odnosio na novog ministra unutrašnjih poslova Nastasa Petrovića, javno osumnjičenog za smrt dvojice vođa kontrazavereničkog pokreta, morala je pribeći odlaganju skupštinskih sednica. Suočena s jedinstvenom opstrukcijom opozicije u skupštini zbog nasilja na opštinskim izborima izvršenim u međuvremenu, Pašićeva vlada je izdejstvovala raspuštanje skupštine i na novim izborima obezbedila sebi većinu.

Prilika da se jedinstvenom opozicionom akcijom samostalaca i liberala radikali obore s vlasti propala je jer je u julu 1908. godine formirana vlada tzv. umerenih radikala, u koju su ušla i trojica samostalaca. Kriza u kojoj se ta, koaliciona vlada nalazila od samog postanka zbog nedostatka iskrene podrške svoje skupštinske većine dostigla je vrhunac zbog sukoba Milovanovića i Pašića u aneksionoj krizi. Samostalci su podržavali Milovanovićevu pomirljivu politiku prema Austrougarskoj, zasnovanu na principu teritorijalnih kompenzacija, dok su radikali branili Pašićevu ratobornu politiku za postizanje autonomije Bosne i Hercegovine. Imajući u vidu suprotne stavove ministara u spoljnoj politici,

primedba Živojina Perića da Srbija u tom času u stvari nema vladu, odnosno da vlada u skupština ne predstavlja nikoga, bila je potpuno opravdana.

Koalicionu vladu radikala je u februaru 1909. zamenila tzv. koncentraciona vlada, u koju su zbog potrebe nacionalnog jedinstva u aneksionoj krizi ušli predstavnici svih političkih stranaka osim socijaldemokrata. Pošto je s prestankom uzroka koji su doveli do njenog obrazovanja postalo jasno da se vlada ne može održati, u oktobru 1909. zamenjena je radikalsko-samostalskom vladom pod predsedništvom Pašića.

Uprkos sporazumnom zakonodavnom radu u svim pitanjima o kojima su se radikalske grupacije saglašavale, radikali su prednost davali homogenoj vladi koju su u junu 1911. konačno i dobili. Ta, radikalska vlada se u nepromenjenom sastavu održala do juna 1912, kada je premijersko mesto, upražnjeno smrću Milovanovića, zauzeo Marko Trifković, da bi ga već u avgustu prepustio Pašiću.

Stranačke borbe utihle tokom balkanskih ratova oživele su odmah posle njihovog okončanja, najpre prikrivenom opstrukcijom u skupštini a nakon odbijanja jedinstvenog zahteva opozicije da se narodno raspoloženje proveriti novim izborima i otvorenom izjavom opozicionih poslanika da dalje neće učestvovati u skupštinskom radu. Opozicioni blok na čelu sa Samostalnom radikalnom strankom, međutim, nije uspeo da od kralja izdejstvuje mandat za sastav izborne vlade, pa je Pašićeva vlada otpočela s pripremama skupštinskih izbora zakazanih za 1. avgust 1914. Pošto izbori zbog izbivanja rata nisu sprovedeni, Srbija je u Veliki rat ušla s homogenom radikalskom vladom i predstavničkim telom nasleđenim iz vremena pre balkanskih ratova.

Zaključak

Shvatajući parlamentarnu vladu kao neograničenu vlast većine, a sebe kao jedinu narodnu i legitimnu partiju, najjača Radikalna stranka stalno je težila ostvarenju partijske države. U žestokim udarima radikala na institucije vlasti, koji su državnu zgradu potresali iz temelja, malo se vodilo računa o poštovanju ustava i zakona. Odgovor manjinskih stranaka na apsolutizovanje principa vladavine većine bio je takođe radikalan, naročito prilikom izbora, neretko praćenih i fizičkim obračunima. U razdoblju prvog života Ustava od 1888, rešenje kriza u odnosima ustavnih činilaca – kralja, vlade i skupštine, po pravilu je traženo u vanrednim skupštinskim izborima. Držanje srpskog društva u neprestanoj izbornoj groznici pod parlamentarnom formom remetilo je pravilan tok državnih poslova, a kada je zapretilo da potpuno ukoči državni život,

kralj je reagovao tako što je odstranio parlamentarni politički oblik ukidanjem njegove normativne podloge.

Upravo je to bio ishod kakav je priželjkivao ključni akter ustavne reforme 1888. godine - kralj Milan, koji je odmah nakon njenog sprovođenja abdicirao, uveren da će primena novog Ustava pokazati da za parlamentarnu vladu u Srbiji nema društveno-političkih uslova. Pronicljivo uvidevši da će parlamentarna praksa u tadašnjim prilikama ugroziti temelje državne zgrade, odstupajući kralj se nadao da će to najzad uveriti narod, s kojim je tokom čitave svoje vladavine bio u sukobu, da samo jaka vladalačka vlast može obezbediti opstanak države. Nepostojanje osnovnih pretpostavki parlamentarnog sistema u srpskom društvu u času njegovog normativnog usvajanja činilo je parlamentarni politički oblik preuranjenim za Srbiju. To će potvrditi i parlamentarna praksa uspostavljena u Srbiji petnaestak godina kasnije.

Povratkom na snagu Ustava od 1888. sa izvesnim izmenama, parlamentarizam u Srbiji otpočeo je 1903. godine svoj drugi život, tokom kojeg će i pored nepostojanja izvesnih društvenih i političkih pretpostavki za pravilno funkcionisanje parlamentarnih ustanova ipak biti načinjen izvestan pomak u modernizaciji srpske države. Parlamentarna praksa od 1903. do 1914. godine predstavljala je specifično iskustvo profilisanja zapadnih institucija u srpskom društvu, čiji učinci u pojedinim segmentima političkog života nisu bili bez značaja. Politička pluralizacija, na koju je presudno uticala definitivna podela Radikalne stranke, imala je za posledicu porast međustranačke tolerancije, zahvaljujući čemu su partijske borbe zadržavane u granicama politički korektnog delovanja. Sazrevanje svesti o značaju ustavnosti i zakonitosti i poštovanju forme i procedure u procesu političkog odlučivanja iznedrilo je modernu srpsku političku elitu, koja je svojim autoritetom obezbeđivala autoritet i samim institucijama, doprinoseći podizanju nivoa opšte političke kulture. Sve to je bilo dovoljno da se u Srbiji u deceniji pred Veliki rat, uprkos odstupanjima od evropskih parlamentarnih uzora koja nisu bila zanemarljiva ni na institucionalnom planu (pasivnost krune i niska proporcionalnost) ni u vaninstitucionalnom okviru (uticaj zaverenika i vojske), uspostave liberalno-demokratske institucije koje su srpsku državu svrstale u red modernih parlamentarnih demokratija.

Literatura

1. Prečišćavanje činovništva (31. mart 1889). *Videlo*, br. 39.
2. Bolesno stanje (19. april 1889). *Videlo*, br. 46.
3. Živanović, Ž. (1924). *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka* (knj. III). Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
4. Živanović, Ž. (1925). *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka* (knj. IV). Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
5. Jovanović, S. (1929). *Vlada Aleksandra Obrenovića* (knj. I). Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
6. Krstić-Mistrizdelović, I. (2007). Zakon o javnoj bezbednosti iz 1905. godine: postupak donošenja. *Bezbednost*, 49(1): 153-169.
7. Krstić-Mistrizdelović, I. (2015). Drugi život Ustava od 1888 – Srbija od 1903. do 1914. godine. U V. Petrov *et. al.* (ured.), *Ustav Kraljevine Srbije od 1888 – 125 godina od donošenja*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta. 261-281.
8. Krstić-Mistrizdelović, I. (2017). *Izbori u Kraljevini Srbiji: od nedostižnog ideala do autentičnog parlamentarizma*. Beograd: Radunić.
9. Pašić, N. (1995). *Pisma, članci i govori: (1872-1891)*. Beograd: Službeni list SRJ.
10. Popović-Obradović, O. (1998). *Parlamentarizam u Srbiji: od 1903. do 1914. godine*. Beograd: Službeni list SRJ.
11. Prodanović, J. (1936). *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*. Beograd: Geca Kon.
12. Simović, D. (2015). U potrazi za „očevima osnivačima” srpskog parlamentarizma. U V. Petrov *et. al.* (ured.), *Ustav Kraljevine Srbije od 1888 – 125 godina od donošenja*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta. 105-119.
13. Priprema izbora (13. jul 1889). *Srpska nezavisnost*, br. 79.
14. Priprema izbora (31. avgust 1889). *Srpska nezavisnost*, br. 100.
15. *Stenografske beleške Narodne skupštine 1905-1906* (1907). Beograd: Državna štamparija.

PARLIAMENTARY GOVERNMENT IN SERBIA
FROM 1888 TO 1914 – BETWEEN JUS
AND POLITICS

Ivana Krstić-Mistridželović

Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade

Summary: The paper analyses the institutions of modern constitutionality in the Kingdom of Serbia in the period since it became a parliamentary state by the adoption of the Constitution in 1888 until the end of the Great War which marked the end of its independent state development. The answer to the key question raised in the paper - what was the political regime of Serbia in that period - demanded the assessment of the parliamentary system established by the constitution of 1888 to be made after analysing the application of nominal constitutional solutions. The Constitution of 1888, as one of the most liberal constitutions in Europe, undoubtedly allowed the political life in Serbia to be in line with the standards of modern democratic European states of that time. On the other hand, the absence of certain social and political characteristics that constitutional theory deems necessary for the successful functioning of parliamentarism was in the contemporary Serbia the hindering factor in the construction of the liberal-democratic regime. It is precisely for this reason that the conclusion on whether the introduction of modern state institutions by the constitution of 1888 meant the establishment of a modern political regime in Serbia, stated in the paper, is based on the analysis of constitutionality and political institutions in the light of the relation between the nominal and the real.

Under the powerful authority of the Crown during the rule of the Obrenovic dynasty, the Radicals experienced strong pressure from the monarchy. Starting from the so-called Timocka rebellion in 1883 until the May 1903 coup, they gradually gave up their program based on the idea of national sovereignty embodied through the Parliament with supreme power and comforted to the concept of parliamentary monarchy which promoted both the Liberals and the Progressives. The result was an agreement with the Crown and the other two political parties,

giving birth to the Constitution of 1888. Only four years later, it was annulled by a *coup d'état* provoked by the Crown, who had power still strong enough to resist the Radicals who persisted in building a party state, rather than a parliamentary regime. In the internal political life in Serbia after the annulment of the Constitution of 1888, until 1903, two main features were growing limitation of political freedoms with frequent coups, on the one hand, and a growing readiness of the Radical party for a compromise, on the other. The politics of compromise led by the Radicals chief Pasic resulted in separating and creating a new, Independent radical party in 1904. After the May coup the Constitution of 1888 was brought back to life with certain changes in electoral system which was tilted to the majority system as the Constitution of 1903, which returned the political system in Serbia in a parliamentary form. The several limitations that the parliamentary practice in Serbia experienced until the outbreak of the Great War were not the same during the whole period, but were enough to form a special model of the parliamentary system with the domineering Radical's interpretation of the principle of majority as its essence.

Keywords: the Constitution of 1888, political parties, assembly, government, king, parliamentarism.